

Liturgische bewegingen in twintigste-eeuws luthers D

Dat de Nederlandse protestantse kerkmuziek in de twintigste eeuw sterk is gestempeld door de vernieuwingsbewegingen in de Duitse lutherse kerken is bekend. Op de omslag van Jan Hages proefschrift Muziek als missie staat Willem Mudde met de koffer van Oskar Söhnngen model voor hoe de Duitse ideeën Nederland werden binnengedragen. Heel anders was dat met de liturgische beweging, die zich grotendeels op de anglicaanse kerk had gebaseerd.

Wie in Duitsland op zondagmorgen wel eens een *Evangelische Messe* bezoekt, kan zomaar verrast worden door een dienst die er maar sober en weinig liturgisch uitziet, anders dan bijvoorbeeld de rijk opgetuigde diensten in Scandinavië. Dat heeft alles te maken met de geschiedenis van de Duitse kerken en hun dienstordes. In een aantal artikelen in de komende nummers zullen we het Duitse protestantse liturgische landschap proberen te schetsen om vervolgens ook de kerkmuzikale ontwikkelingen naar de 21e eeuw toe te bekijken, aan de hand van de recentere Duitse kerkliederen die in ons *Liedboek* van 2013 zijn terechtgekomen. Allereerst in dit artikel een schets van de liturgische vernieuwingsbewegingen gedurende de eerste helft van de 20e eeuw in (met name) luthers Duitsland.

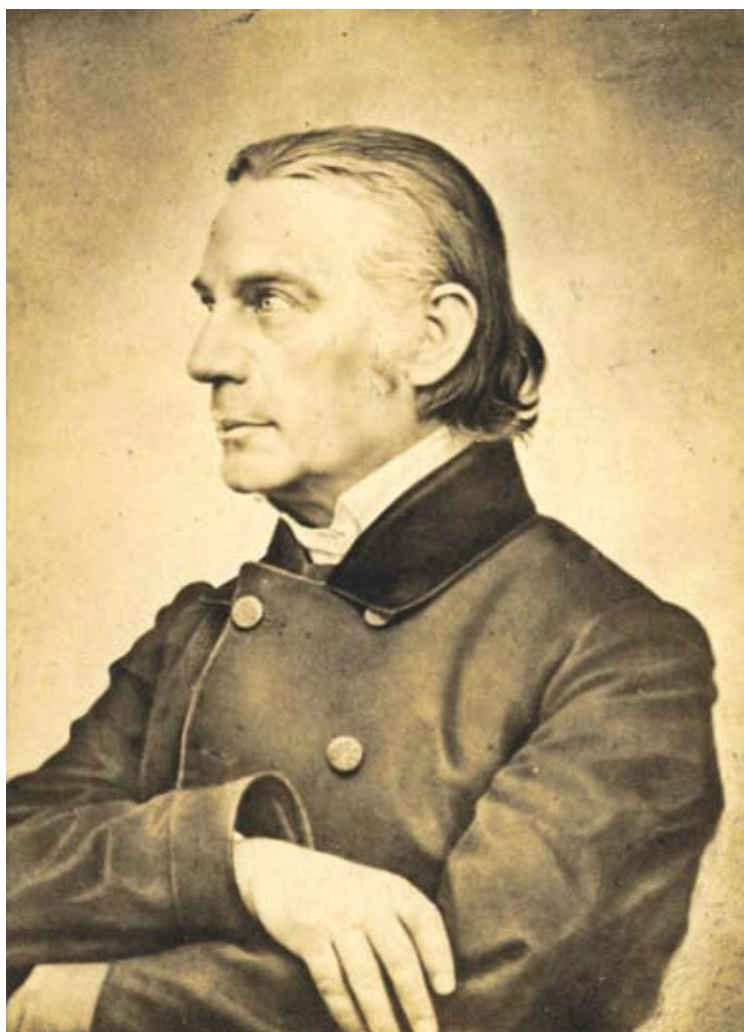
Vroege oriëntatiepunten

De liturgische beweging in Duitsland komt voort uit een tweevoudige onvrede: enerzijds tegen het rationalisme van de Verlichting en het aan het Piëtisme ontsproten individualisme, anderzijds tegen de resultaten van de kerkelijke verenigingsdrift van de Pruisische koning Friedrich Wilhelm III (1770-1840). Als gevolg van het Verdrag van Wenen (1815) waren de Duitse staten opnieuw getekend, waardoor binnen afzonderlijke landen nu zowel katholieken als protestanten woonden, en die laatste opgedeeld in lutheranen en calvinisten. Friedrich Wilhelm beijverde zich om in Pruisen de lutheranen en de calvinisten samen te voegen in één *Unierte Kirche* met hemzelf als bisschop, iets wat mede mogelijk leek omdat onder invloed van het rationalisme en piëtisme veel kenmerkende lutherse eigenheden (waaronder de vormgeving van de liturgie) waren afgezworen en veel mensen het verschil tussen lutheranisme en calvinisme niet meer wisten.

Omdat de nieuwe eenheidskerk wel erg veel rationele en calvinistische trekken had – zelfs de door de lutheranen zo met klem beleden *praesentia realis* (de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in brood en wijn) dreigde erin ten onder gaan – ontstond ongerustheid die zich uitte in een tweetal bewegingen die de oude lutherse traditie weer in ere wilden herstellen. Enerzijds was er de *Alt-Lutherische Bewegung* die zich van de *Unierte Kirche* distantieerde en zelfstandige gemeentes probeerde op te richten. Dit had onder meer vervolgingen als resultaat, waardoor vele aanhangers vluchtten naar de VS. De andere stroming was de *Neu-Lutherische Bewegung*, die binnen de *Unierte Kirche* de lutherse traditie wilde herontdekken en hooghouden. Een figuur die beide stromingen met elkaar verbond was Wilhelm Löhe (1808-1872). Hij streefde een hoog-kerkelijk ideaal na en in zijn belangrijkste werk, de *Drei Bücher von der Kirche* (1845) ontwierp hij een ecclesiologie van een vernieuwde (of juist ‘herstelde’) Luthers Kerk. In 1848 vervaardigde hij een *Agende für christliche Gemeinden*. Daarin werkte hij, naar analogie van het *Book of Common Prayer* en teruggrijpend op oude lutherse misformulieren, een dienstorde uit voor de vluchtelingengemeenten in Noord-Amerika, maar met grotere pretenties, namelijk om de Lutherse Kerk minstens op gelijke voet met die van Rome te brengen. In het voorwoord bij de eerste druk schrijft hij:

Ik weet dat het liturgische een sterk, zo niet het sterkste wapen van de Roomsers is, die in Noord-Amerika een systematisch veroveringsplan ontvouwen. (...) Daartegenover zie ik dat de liturgieën van de zogenoemde Lutherse Kerk, die aan dezelfde historische wortels als de Roomse ontspruiten, net zo avondlandelijk als zij, maar niet in dienst van de valse leer, niet met kerstballen opgetuigd als zij, in

Duitsland (deel 1)

Wilhelm Löhe (1808-1872).

Foto: Christian Schildknecht (Archiv Mützelfeldt)

haar heilige, rijke, diepe eenvoud een wapen van de waarheid zou kunnen worden –tegen de Roomsen– tot heil van de Duitse broeders in Noord-Amerika.¹

Bij Löhe nog geen spoor van oecumenische gedachten, maar het traditionele, ware lutherse geloof ‘bewapend’ met een sterke, sacramentele liturgie. De *Agende* bevat een dienstorde met allereerst huishoudelijke gebeden voor de predikant, dan een orde voor een huisliturgie om ten slotte een volledige dienstorde voor een *Hauptgottesdienst* te geven, gevolgd door een uitvoerige orde (inclusief vergelijkende tabel met historische voorbeelden) van morgen- en avondgebed, met alle benodigde gebeden en psalmen, een lees- en psalmenrooster en een liturgische kalender (met daarop ook de voornaamste heiligen en Mariafeesten, behalve Maria Hemelvaart en Sacramentsdag). Kenmerkend is daarin het teruggrijpen op oude zestiende-eeuwse misformulieren. Zo laat Löhe de diensten naar analogie van vroege lutherse dienstordes beginnen met (varianten van) het lied ‘Komm heiliger Geist, Herre Gott’ en hanteert hij naar Luthers *Deutsche Messe* van 1526 een sterk ingekort tafelgebed, zonder prelatie en postsanctus (het gebed na het Heilig). Alleen de instellingswoorden en het Onze Vader liet hij over. Hij voegde wel het offertorium toe, dat Luther achterwege liet van-

Kind & kerkmuziek

wege associaties met het Romeinse misoffer, maar voor Löhe acceptabel was vanwege de vroeg-kerkelijke wortels ervan. Binnen de *Neu-Lutherische Bewegung* ontstonden hierop twee 'scholen': een confessionele, die ook het volledige belijden van het *Concordiënboek* (de verzameling van vroege lutherse belijdenisgeschriften) wilde herstellen, en een richting die meer open en de moderne theologie toegedaan was, de *Erlanger Schule*, naar de universiteit van Erlangen die hiervan als brandpunt gold. Niet direct door elkaar beïnvloed, en van verschillende grootheden, maar toch vergelijkbaar zijn de terzelfdertijd ontstane bewegingen in de Anglicaanse Kerk: de *Oxford Movement*, die streefde naar het herstel van de oorspronkelijke, katholieke gestalte van de Anglicaanse Kerk, en daarbinnen een anglo-katholieke beweging, die de kerk zo dicht mogelijk bij de Rooms-Katholieke liturgie en hiërarchie (*Anglican Papalism*) wilde brengen en destijds ook theologisch zeer traditioneel was.

In het kader van dit artikel moeten we het bij deze summiere beschrijving laten. De *Alt-Lutherische Bewegung* en de *Neu-Lutherische Bewegung* vormen samen de ondergrond voor de twee voornaamste vernieuwingsbewegingen die in het begin van de twintigste eeuw in de Duitse kerk ontstaan: de *Hochkirchliche Vereinigung Augsburgischen Bekenntnisses*, die goed met de anglo-katholieken te vergelijken is, en de meer gematigde en breder georiënteerde *Berneuchener Bewegung*.

'Stimuli et clavi'

Het woelen van het wereldtoneel weerhoudt kerken er zelden van om hun eigen binnenkerkelijke idealen te bevechten. Dat blijkt wel uit de stellingen die traditiegetrouw bij de eeuwfeesten van de Reformatie worden verspreid. Zo schreef de Noord-Duitse predikant Claus Harms in 1817 een serie stellingen waarin hij het rationalisme aanviel en waarschuwde voor de gevolgen van de plannen om de lutherse en calvinistische kerken in Pruisen te verenigen. En in 1917, in volle oorlogstijd, schreef de eveneens Noord-Duitse predikant Heinrich Hansen zijn *Stimuli et clavi* ('Spietsen en nagels'), met als ondertitel 'Stellingen tegen de dwalingen en verwarringen van deze tijd'. Het zijn 95 stellingen waarin hij het verval van de *Evangelische Kirche* aanklaagde en nieuwe wegen zocht. De problemen waar hij tegenop liep, waren enerzijds de door rationalisme en piëtisme individualistisch en burgerlijk geworden keizerskerk (de hoogste bisschop was de keizer, die bovendien de wereld in oorlog had gestort), en anderzijds het door de moderne theologie veroorzaakte relativisme, en de daardoor ziellose en van alle geheimenis ondane uitstraling van de Duitse evangelische kerk.

Als voorbeeld enkele stellingen:

(4.) De reformatie kan met recht en reden een deformatie genoemd worden, omdat haar goedbedoelde aspiraties voor het grootste deel verraden zijn.

(8.) Het behoort tot het wezen van de kerk van Christus dat ze katholiek is. Is ze dat niet, dan heeft ze het recht niet zich als ware kerk te doen gelden.

(16.) Het individualisme en het subjectivisme, die tot het ontstaan van talrijke sekten aanleiding hebben gegeven, zijn als de basale fout en de voornaamste schade van het protestantisme te bestempelen.

(39.) De kerk als zichtbaar Rijk Gods in de wereld (hoewel niet 'van de wereld') heeft een zichtbare leiding en representatie nodig.

(63.) De kerk moet een grotere mate van bewegingsvrijheid hebben dan tot nu toe en ten minste over de mogelijkheid beschikken zelf over haar interne aangelegenheden te beslissen.

(77.) Het protestantisme wees de overgrote pracht en kunst van de Roomse kerk af; het gevolg was een breed verval van kerkelijke kunst en een gebrek aan gevoel voor wat menselijk en respectwaardig is.

De 'Hochkirchliche Vereinigung'

Op de *Stimuli et clavi* ontstond een enorme respons. Verschillende predikanten en theologen die het *Neu-Lutheranisme* waren toegedaan, meldden zich op een door Hansen belegde conferentie en al spoedig, op 9 november 1918, twee dagen voor het einde van de Eerste Wereldoorlog, werd in Berlijn de *Hochkirchliche Vereinigung Augsburgischen Bekenntnisses* (hierna: *HV*) opgericht. In haar beginselverklaring zegt ze de ordening en cultus van de kerken van de reformatie opnieuw vorm te willen geven. De *HV* streeft naar volledige zelfstandigheid van de kerk in bestuurlijke zaken (geen staatsbemoeienis of keizer als opperste bisschop meer), een grotere invloed van de kerk op het volksleven en een bewustzijn van de katholiciteit van de kerk van Christus, waarvoor ze een bisschoppelijke ordening bevorderlijk acht. Wat de liturgie betreft, verlangt ze naar een terughoudendheid met betrekking tot de preek, een sterkere beklemtoning van de betekenis van het heilig sacrament, objectiviteit en een rijkere liturgische vormgeving van de eredienst. De kerk moet door aandacht voor kunst, muziek, kleden en gewaden de zin voor het schone en edele aanwakkeren. Voorts wil de *HV* de biechtpraktijk en het religieuze leven herwaarderen en voor dat laatste, heel concreet, een 'brevier voor evangelische christenen' vervaardigen.²

De *HV* was klein in ledenaantal maar groot in het uitgeven van boeken en artikelen en daardoor toch vrij invloedrijk. In 1927 publiceerde zij, na verschillende eerdere proeven,

een eerste 'Eucharistieformulier', dat nog geheel de geest van het *Neu-Lutheranisme* ademde, maar ook enkele toegevoegde katholiserende elementen bevatte, zoals de opgang met Psalm 43 (*Introibo ad altare*, naar oudkatholiek voorbeeld), een uitgebreide offerande, een tafelgebed met canon en elementen uit andere liturgische groeperingen zoals het Didachégebed (vanuit Berneuchen) en het stilgebed tot besluit van de dienst (afkomstig van Rudolf Otto). Liturgiewetenschapper Karl-Heinz Bieritz (1936-2011) – die we nog zullen tegenkomen – typeert in zijn proefschrift *Die Hochkirchliche Bewegung in Deutschland und die Gestaltung des Messgottesdienstes* (1962) deze dienstorde als een 'ronduit oecumenische ordening'.³ Het *Neu-Lutheranisme* is er nog wel voorhanden, maar de invloeden uit de (oud)katholieke en vroege, apostolische kerk is veel groter dan voorheen.

Friedrich Heiler

De grote naam die aan deze beweging verbonden is, is die van Friedrich Heiler (1892-1967). Deze godsdienstwetenschapper met een jezuïtische achtergrond was in de jaren twintig in contact gekomen met de Zweedse aartsbisschop Nathan Söderblom, door wie hij zich tot het lutheranisme bekeerde. Eenmaal gesetteld in Duitsland zette hij zich in voor een meer katholieke uitstraling van de lutherse kerk, maar de *Hochkirchliche Vereinigung* was hem te beperkt, te confessioneel. Hij had zelf een meer oecumenische insteek: het was hem erom te doen het katholieke in alle verschillende denominaties te ontdekken en te benadrukken. Toen in 1924 een deel van de HV zich afsplitste en verenigde in de *Hochkirchlich-Ökumenischer Bund (HÖB)* sloot hij zich bij die laatste beweging aan. Hij schreef een enorme hoeveelheid boeken over liturgie en ontwierp ook de voor de HÖB kenmerkende *Eucharistiefeier der Evangelisch-Katholischen Eucharistischen Gemeinschaft* (die hij zelf had opgericht). Deze orde van dienst was gebaseerd op het Romeins Mismaal en ging uit van het vroeg-kerkelijk onderscheid tussen een liturgie voor de catechumenen en een liturgie voor de gelovigen. Ook maakte Heiler gebruik van verschillende elementen uit de orthodoxe traditie. Het is waarschijnlijk

Fotobijlschrift: ***** Foto: *****

een van de uitgebreidste dienstontwerpen ooit in het Westen vervaardigd en toont het enigszins excentrieke karakter van de hoog-kerkelijke beweging, een reden voor veel Duitse protestanten om deze met licht gefronste wenkbrauwen gade te slaan.

Kloosterlijk leven

Heiler richtte tijdens zijn leven ook twee congregaties op: de *Evangelische Franziskaner Tertiären* (1927), een communiteit die nog altijd bestaat, en de *Evangelisch-Katholische Eucharistische Gemeinschaft* (1929), waar hij zelf (na een wijding door de Gallicaanse bisschop Pierre Gaston Vigué) de bisschop (*Apostolischer Vorsteher*) van was. Deze laatste gemeenschap werd in 1937 door de Gestapo verboden en na de oorlog weer opgericht als de *Hochkirchliche St.-Johannes-Bruderschaft*. Ook deze gemeenschap bestaat nog steeds. De leden, die in hun eigen plaatsen wonen, onderhouden het dagelijks gebed, de predikanten (priesters) zetten zich in voor een wekelijkse eucharistieviering mét anamnese en epiclesse (volgens de dienstorde van 1927, herzien in 2013), bevorderen de biecht en engageren zich met woord en daad voor vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping, samenwerking van volken en nemen deel aan de oecumenische beweging. De huidige *Apostolischer Vorsteher* is Konrad Schriefer (bischopsnaam: Inocenz).⁴

De 'Berneuchener Bewegung'

Vanuit de jeugdbewegingen in de jaren twintig kwam de *Berneuchener Bewegung* op, die eveneens een vernieuwing van de verstarde en ziellose *Unierte Kirche* nastreefde. De

kop van jut was voor de jongeren vooral het ‘cultuurprotestantisme’: de gedachte dat de wereld steeds humaner en daarmee christelijker zou worden. De Eerste Wereldoorlog had hen daar ernstig in bedrogen. Ook het dorre, intellectualistische klimaat en het opzicht van de staat maakte de kerk voor hen volstrekt ongeloofwaardig en irrelevant. Conferenties van jeugdwerkers op het landgoed Berneuchen in de Neumark leidden in 1923 tot de publicatie van *Das Berneuchener Buch*, met als ondertitel *Vom Anspruch des Evangeliums auf die Kirchen der Reformation*. Auteurs waren Karl Bernhard Ritter, Wilhelm Stählin, Ludwig Heitmann en Wilhelm Thomas. Meer dan zestig predikanten en andere betrokkenen ondertekenden het boek, waaronder Paul Tillich en ook Ruth von Kleist-Retzow, de grootmoeder van de latere verloofde van Dietrich Bonhoeffer. Hierin wordt de nood van de tijd uiteengezet en wordt een programma opgesteld voor een grootschalige vernieuwing van de kerk. Kernwoord lijkt daarbij ‘heiliging’ te zijn: niet de wereld of de schepping is heilig, zoals in het negentiende-eeuwse mythische gedachtegoed, maar zij wordt geheiligd door het Woord van God. De kerk moet een zichtbare getuige van dat Woord zijn dat alle terreinen van het leven doordringt. Men spreekt van heiliging van het leven, van de sekse, van het werk. De kerk moet die heiligheid ook zelf in haar prediking én in haar vormelijkheid representeren.

De behoefte om de idealen te delen en gemeenschappelijk te oefenen in de vernieuwing van kerk en leven leidt in 1931 tot de oprichting van de *Michaelsbruderschaft*, een gemeenschap van mannelijke geestelijken, met daaraan verbonden een jeugdbeweging en, direct volgend, de *Berneuchener Dienst*, die meer gericht is op de plaatselijke gemeenschappen. In 1989 wordt de *Gemeinschaft St. Michael* opgericht, waar ook vrouwen lid van zijn. Al deze gemeenschappen bestaan uit thuiswonende leden die geregeld in conventen bijeenkomen om vervolgens in hun eigen omgeving hun idealen verder vorm te geven.

Het zijn uiteindelijk Karl Bernhard Ritter en Wilhelm Stählin die de *Berneuchener Bewegung* haar pregnante liturgische gezicht geven door middel van talrijke invloedrijke publicaties. Ritter is dan universiteitspastor in Marburg waar Friedrich Heiler hoogleraar godsdienstwetenschappen is. Ze raken persoonlijk bevriend en ondanks hun verschillen in inzicht – Ritter vindt Heiler veel te katholiserend – komt het tot een sterke wederzijdse beïnvloeding. Het voornaamste resultaat hiervan is *Die Eucharistische Feier* uit 1961, gebaseerd op een eerdere dienstorde (de *Ordnung der Deutschen Messe*) van 1935. Deze misordening lijkt, net als die van Heiler, sterk op die van het Romeins Missaal, maar kent meer Lutherse invloeden uit de zestiende eeuw. Het lijvige boek-

werk waarin de liturgie is uitgegeven bevat zowel het ordinarium als het proprium van de mis en bevat drie vormen voor het ordinarium: een gesproken vorm (laagmis), een gezongen vorm en een plechtige vorm (hoogmis of *missa cantata*), waarbij wordt aangetekend dat de eenvoudige vorm het uitgangspunt moet zijn, maar niettemin zeer ernstig genomen worden moet (*‘Der Normalfall ist der Ernstfall’*).⁵ Dat het de *Berneuchener Bewegung* niet in de eerste plaats om doorgedreven liturgische systematiek ging, maar om een ‘liturgische levenshouding’, blijkt misschien ook wel uit het volgende citaat van Ruth-Alice von Wedemeyer, de zus van Bonhoeffers verloofde Maria:

*De Berneuchener beweging vraagt naar een sacramentele vernieuwing van de kerk. Ze wil een houding inoefenen, die alles van de toewending Gods verwacht en die met lofprijzing in zingen, bidden en doen beantwoorden. Ze wil een te sterk zonden en op de Goede Vrijdag betrokken kerk in een vrolijke Paaskerk veranderen. Zo houdt ze meer van liturgische kleuren dan van zwart, viert ze het avondmaal als een vreugdemaal, oefent ze broederlijke zielzorg uit en biecht ze en verplicht ze zich tot vaste tekst- en gebedsordeningen die de rijkdom van het kerkelijk jaar ontvouwen.*⁶

Naast de vernieuwing van de eucharistie heeft de *Michaelsbruderschaft* zich beijverd voor het getijdengebed. Tegenover het *Hochkirchliche Brevier* verscheen reeds in 1924 het *Gebet der Tageszeiten*, waarna in 1948 in meerdere oplagen het *Stundengebet* verscheen. Dit resulteerde in 1967 in de eerste oplage van het *Evangelisches Tagzeitenbuch*, waarvan in 1998 een geheel herziene editie is verschenen. Dit is te verstaan als een belangrijke vrucht van het verlangen om het liturgisch leven niet te beperken tot de zondagochtend alleen, maar de hele dag en week te heiligen met gebed.

Gregoriaans

Een opvallend kenmerk van de Berneuchense bijdrage aan de liturgie is ook de beoefening van het ‘gregoriaans’ op Duitse tekst, inclusief het reciteren van de meeste onderdelen van de liturgie. In het voorwoord bij *Die Feier der Evangelischen Messe* (2009) schrijven de *Berneuchener*:

*De broederschap heeft op de wegen van haar nu drie generaties overspannende ervaring steeds weer ervaren dat het gregoriaans het Woord het duidelijkst tot klinken brengt.*⁷

Het teruggrijpen op deze eenvoudige zangvorm is ongetwijfeld ingegeven door het verlangen naar eenvoud en objectiviteit in de muzikale vormgeving van de liturgie, gebaseerd op

Fotobijschrift: ***** Foto: *****

de muzikale zangvormen van de voor-reformatorische kerk, maar ook op Luther zelf die in zijn *Deutsche Messe* eveneens aanwijzingen geeft hoe de verschillende liturgische onderdelen te reciteren en deze zelfs geheel uitgeschreven heeft uitgegeven.

De *Berneuchener Bewegung* is nog altijd zeer zichtbaar in de Duitse protestantse kerken, vooral vanwege haar vormingswerk onder vooral ook jonge mensen. Er zijn verschillende vormingshuizen in het hele land, met Kloster Kirchberg in Sulz am Neckar (zie foto hierboven) als moederhuis waar de verschillende conventen van de gemeenschappen plaatsvinden. Die gemeenschappen worden geleid door een gekozen *Ältester*. Het *Berneuchener Haus* wordt geleid door een *Geistlich Leiter*. Sinds 2020 is dat dr. Frank Lilie.

Kleinere bewegingen

Kirchliche Arbeit Alpirsbach

Niet zozeer een vernieuwingsbeweging, maar wel van grote invloed op de liturgiegeschiedenis in Duitsland is de *Kirchliche Arbeit Alpirsbach* (hierna KAA). Ontstaan in 1933 op vraag van een koopman uit Alpirsbach, die onder de indruk

was geraakt van de benedictijnse liturgie in de abdij van Beuron, ontstond in en vanuit deze plaats –die over een indrukwekkende oude Romaanse abdijkerk beschikt die in protestantse handen was– het *Alpirsbacher Antiphonale*, de vrucht van talloze werkweken en liturgische experimenten rondom gregoriaanse zang. De ‘werkplaats’ van Alpirsbach probeert het rijke gregoriaanse repertoire opnieuw bruikbaar te maken voor de liturgie. Belangrijke namen zijn de eerste cantors van Alpirsbach: Richard Gölz (1887-1975) en Friedrich Buchholz (1902-1967). Er waren intensieve contacten met de benedictijner monniken van Solesmes, die echter enigszins afhoudend stonden tegenover de pogingen van de KAA om de Latijnse teksten te vervangen door Duitse. Daarin hadden zij overigens Luther zelf als medestander. Hij zei in zijn geschrift *Wider die himmlischen Propheten* (1525):

Ik zou nu graag een Duitse taal hebben, maar ik zou ook graag willen dat die een echte Duitse aard heeft. Want dat men Latijnse teksten vertaalt en de Latijnse noten behoudt, laat ik gebeuren. Maar het klinkt niet rechtschapen. Zowel de tekst als de noten, accent en wijs moeten uit de

Fotobijschrift: ***** Foto: *****

echte moederspraak en stem komen, anders is het weinig anders dan na-apen (oorspr.: 'ein nachahmen wie Affen tun').

De KAA heeft met de beoefening van het gregoriaans ook de liturgische vormen van de eucharistie en het getijdengebed herontdekt en daarmee de waarde van een eenvoudige maar eerbiedige vormgeving van de eredienst. De invloedrijke hymnoloog en kerklieddichter Rudolf Alexander Schröder was nauw bij Alpirsbach betrokken. Hij vertaalde vele Latijnse hymnen in het Duits en schreef in dezelfde geest ook talloze nieuwe liederen, die hun weg vonden in de verschillende Duitse liedboeken en waarvan er ook enkele in het Nederlands zijn vertaald (zie *Liedboek* Lied 342 en 379).

De KAA is nog altijd een levendige vereniging die met *Singwochen* in en buiten Alpirsbach het gregoriaans beoefent. Ze schrijft in haar *Selbstverständnis*: 'Door vertrouwdheid met het Duitse gregoriaans groeien het vormgevoel en de maatstaven voor de liturgieën van onze tijd'.⁸ Ook de benedictijnse spiritualiteit wordt nog altijd als voedingsbodem beleefd. De tweeslag 'ora et labora' vertaalt zij naar 'vieren én leren':

*Liturgie wordt in de KAA als functie van de theologie verstaan, maar de theologie ook als functie van de liturgie. Beide zijn van elkaar afhankelijke grootheden: de eredienst heeft theologische fundering nodig, en de theologie moet op de eredienst –de als liturgie gevierde en de alledaagse in de wereld beleefde– gericht zijn.*⁹

Rudolf Otto

Ook de beweging rondom de godsdienstwetenschapper Rudolf Otto wordt tot de liturgische vernieuwingsbewegingen gerekend. Otto, bekend van zijn magnum opus *Das Heilige* uit 1917, had weliswaar geen hoog-kerkelijke of oecumenische aspiraties, maar hij schaarde zich wel in de kring van critici tegenover het intellectualisme van de kerk in zijn dagen. Vanuit de gedachte dat alle godsdiensten in hun ritualiteit plaats maken voor een stille aanbidding van het heilige, introduceerde hij het *heilige Schweigen* en ontwierp hij een diensterde waarin stilte een belangrijke plaats kreeg als oefening om het transcendente, tevens irrationele aspect van het geloof op het spoor te komen. Dit was bij de rationalisten volledig buiten beeld geraakt.¹⁰ Het stil gebed in en aan het

Voor dit artikel geraadpleegde literatuur en websites

Karl-Heinz Bieritz, *Die Hochkirchliche Bewegung in Deutschland und die Gestaltung des Messgottesdienstes*, 1962.

Dietrich Bonhoeffer, *Brautbriefe*, Zelle 92, ed. 2006.

Evangelische Michaelsbruderschaft, *Die Feier der Evangelischen Messe*, 2009.

Wilhelm Löhe, 'Die Kirche in der Anbetung, 1. Teilband: Agende für christliche Gemeinden des lutherischen Bekenntnis', in Wilhelm Löhe, *Gesammelte Werke*, band 7, 1953.

www.johannesbruderschaft.eu

www.kaalpirsbach.de

einde van de dienst heeft in vele latere dienstordes een plaats gekregen.

Motieven van de liturgische beweging

Als Bieritz –we kwamen hem al tegen– in zijn proefschrift de verschillende benaderingen van de liturgische beweging in de eerste helft van de twintigste eeuw overziet, onderscheidt hij een viertal motieven waarmee men tot liturgie-vernieuwing kwam:

1. Het ‘mystisch-irrationele’ motief

Dat is het motief van Rudolf Otto en zijn school. Bieritz noemt Otto’s grote verdienste de erkenning van het irrationele in het ‘idee van het goddelijke’, tegenover de rationele vervlakking. Zijn motief om de liturgie te vernieuwen is het ruimte maken voor het *mysterium tremendum* (het verschijnen van de verborgen God tegenover de zich eigenmachtig wanende mens) en het *fascinosum* (de mystieke bron), de twee aspecten van het ‘numineuze’ die als een *Kontrastharmonie* het fundament van (de ervaring van) het heilige leggen.

2. Het ‘symbolisch-kosmische’ motief

Dit is het motief van de *Berneuchener*. Bieritz constateert bij de jeugdbeweging van de jaren twintig de herontdekking van de lijfelijkheid en de eenheid van lijf en ziel. Het was een reactie op de idealistische filosofie van de negentiende eeuw en op het zuiver spiritualiserende cultuurprotestantisme dat alleen het vergeestelijkte en innerlijke als het ware geloofsleven zag en de reformatie als een bevrijding beschouwde van de lichamelijke aspecten van het geloof. *Berneuchen* is holistisch en ook in zijn zelfverstaan verwant aan andere holistische groeperingen uit de jaren twintig, waaronder de antroposofie en de filosofie van Bauhaus.

3. Het ‘kritisch-reducerende’ motief

Dit is het motief van de *Hochkirchliche Vereinigung*. Als wortels van hun denken ziet Bieritz een drievoudige blik: op het *Neu-Lutheranisme* van Löhe, op Rome en op de vroege kerk. Oecumeniteit, katholiciteit en objectiviteit zijn de principes voor de vormgeving van de liturgie. De *Hochkirchliche Vereinigung* bouwt volgens Bieritz voort op het ‘luthers-re-

ducerende’ motief van de *Neu-Lutheraner*. Die hadden nog een restauratie van de oorspronkelijke lutherse liturgie op het oog, maar de hoog-kerkelijken willen verder terug, naar de tijd van de ongedeelde kerk, om zo katholiciteit te vinden en te werken aan oecumenische eenwording.

4. Het ‘esthetisch-formele’ motief

Met een beroep op de Alpirsbacher voorman Buchholz beschouwt Bieritz diens beweging bijna als een ‘anti-liturgische beweging’. Vanuit een anti-romantisch ressentiment toont Buchholz zich in zijn geschriften een fel tegenstander van ‘sacraliserend liturgisme’. Hij hanteert een zuivere kunstopvatting: *Kunst hat die Aufgabe Kunst zu sein, und ist weder Ersatz für Philosophie noch für Religion*.¹¹ Kunst is derhalve alleen maar vorm, waar je niet zomaar een inhoud aan mag geven: christelijke kunst of kerkmuziek als verkon-diging kunnen volgens Buchholz niet bestaan. Liturgie als kunstwerk zien is wel mogelijk, hij vergelijkt de liturgie met spel (maar geen ‘heilig spel’). Als kunstwerk moet de liturgie een *künstlerische Qualität* hebben: *Liturgie ist als gekonntes Spiel stilgerechter Umgang mit einer Form*. Voor de *Alpirsbacher* is *Stilprägnanz* het belangrijkste motief om de liturgie te hervormen.

Voorlopige conclusie

Giewald en Thomann maken in hun boek de balans op van het werk van de verschillende liturgische bewegingen. Waar in de Anglicaanse Kerk en de lutherse kerken in Scandinavië de officiële kerkelijke liturgie sterk beïnvloed werd door de hoog-kerkelijke bewegingen, signaleren zij in Duitsland een langzaam groeiend consensusmodel waarbij de verschillende groeperingen en landskerken, met hun eigen geschiedenis en karakter, elk hun eigen bijdragen evalueren en bij elkaar brengen. Als motor van dit proces geldt de in 1941 opgerichte *Lutherische Liturgische Konferenz* (later *Liturgische Konferenz* genoemd). Hierin kwam het tot een samenwerking van vertegenwoordigers van alle groeperingen, liturgiewetenschappers en kerkelijke verantwoordelijken. We zullen in een volgend artikel zien hoe de werkzaamheden van deze groep, onder nieuwe maatschappelijke en kerkelijke omstandigheden leidden tot het huidige, diverse, liturgische landschap ten oosten van onze landsgrens. •

¹Wilhelm Löhe, ‘Die Kirche in der Anbetung, 1. Teilband: Agende für christliche Gemeinden des lutherischen Bekenntnis’, in Wilhelm Löhe, *Gesammelte Werke*, band 7, 1953, p. 9

²Samengevat uit *Was will die hochkirchliche Vereinigung? - Eine Erläuterung ihrer Grundsätze, ein Wort zur Aufklärung und Verständigung*, 1922, p. 6-7

³Karl-Heinz Bieritz, *Die Hochkirchliche Bewegung in Deutschland und die Gestaltung des Messgottesdienstes*, 1962, p. 157

⁴Zie voor meer informatie de website www.johannesbruderschaft.eu

⁵Evangelische Michaelsbruderschaft, *Die Feier der Evangelischen Messe*, 2009, p. 19

⁶Overgenomen en vertaald uit Dietrich Bonhoeffer, *Brautbriefe*, Zelle 92, ed. 2006, p. 247

⁷Evangelische Michaelsbruderschaft, *Die Feier der Evangelischen Messe*, 2009, p. 32-33

⁸Overgenomen en vertaald van <http://www.kaalpirsbach.de/selbstverstaendnis> (geraadpleegd op 28-06-2022)

⁹Ibid.

¹⁰Karl-Heinz Bieritz, *Die Hochkirchliche Bewegung in Deutschland und die Gestaltung des Messgottesdienstes*, 1962, p. 14

¹¹Ibid., p. 45